

М.Л.Новгородов аатынан Верхоянскай орто оскуолата

***«Аар Айыы итэ5эллэрин
кыра сааһыттан о5о5о
инэрии»***

Верхоянскай орто оскуолатын
алын кылааһын учуутала
Данилова Елена Семеновна

- **О5о - омук кэскилэ, киһи аймах кэскилэ. Орто дойдудьоно диэн сүрүн өй норуот, омук ахсын, бүттүүн киһи аймахха баар өй. Норуот инникитэ,удьуорун утума, чөлө, сизэрэ - майгыта о5ону хайдах киһи оңорон таһаарартан тутулуктаа5ын бигэтик билэр буолан, саха ыала о5отугар төрүт дьарыгын, бары сатабылын, ньыматын, төрүт култууратын бары тыын утахтарын сиһилии үөрэтэн, тутуһуннаран тыыннаахтыы туттаран иһэр үгэстээх. Үгэһи киһи тутар, туттар, тутуһар уонна туттарар ыйаахтаах. Хас биирдии норуот- норуот быһыытынан сүппэт – симэлийбэт суола – ииһэ – кини төрүт итэ5элигэр сытар. Итэ5эл - үрдүк духуобунас эйгэтэ буолара саарба5а суох. Итэ5элэ суох киһи көмүскэлэ суох.**

- **Итэ5эл норуоту сомо5олуур сүдү күүс буолар. Бэйэбит итэ5элбит саха норуотугар сабыдыала күүстээх, бэйэтигэр эрэллээх буолуутугар тиэрдэрэ өйдөнөр суол. Саха омук духуобунаһа күннээ5и олохпут эйгэлэригэр тирэ5ирэр. Ол курдук:**
- **-ийэ-а5а таптала;
төрөөбүт дьизэ, төрөөбүт тыл;
өркөн өй, мындыр толкуй;
о5о саас дьоло, өйдөбүлэ;
төрүт итэ5эл, сизэр-туом;
. кырдыкка,кэрэ5э,сырдыкка тардыһыы;
Айыы сизэрэ, Айыы үөрэ5э;**

- **Билиңни олоххо о5ону олоххо бэлэмнээх, бигэ туруктаах, сыаллаах- соруктаах буолалларыгар көмөлөһөр сыаллаах үс эйгэ5э улахан бол5омтону уурабын. Ол курдук:**
  1. **Төрүт итэ5эл, сизэр-туом.**
  2. **Айыы сизэрэ, Айыы үөрэ5э.**
  3. **Кырдыкка, кэрэ5э, сырдыкка тардыһыы**

- «Айыы оҕото» иитэр үлэбин ыытарбар, маннык сүрүн соруктарга олоһурабын:
- - саха оҕото айылҕаттан ис уратытын билинэн, өйдөөн, билэн улаатар эйгэтин олохсутуу;
- -итэҕэл күүһүн өйдөтүү;
- -айылҕа киһи, киһи айылҕа, киһи уонна айылҕа - үрдүк айыылар сыһыаннара, тыыннаах буолуу төрүтүн өйдөөһүн;
- -оҕо сааһынан уйулҕатын учуоттаан Аар Айыы итэҕэллэрин сүрэхтэринэн-быардарынан ылынан, дың сахалыы тыыннаах олохпут философията Айылҕа сүдү күүстэригэр сүгүрүйүү;
- -Аар Айыы итэҕэллэрин үтүө сабыдыалын хотугу сир олоһор сөптөөхтүк туһаныы;

- **Аар Айыы итэ5эллэрин иңэрэр, өйдөтөр үлэ көрүңнэрэ:**
- **- Айыы итэ5элин арийар уус – уран айымньыны аа5ыы, ырытыһыы (кылгас кэпсээннэр, өс хоһоонноро);**
- **-бэсиэдэ, сэһэргэһии, сүбэ;**
- **- тутта – хапта сылдыыыга эрчиллии, хамсаныы;**
- **- араас ситуациялартан сөпкө тахсар суолу тобулуу;**
- **- уруһуй, сыбаан оңоруу;**
- **- айар үлэ;**

- **Киһи былыттаах - ол киһи санаата.**
- **Үчүгэйи саныыр, учугэйи оңорор буоллабына, былыта үчүгэй.**
- **Киһи күлүктээх - ол өбүгэлэр. Өбүгэлэргин ытыктыыр буоллаххына, кинилэр сүппэттэр.**
- **Киһи күрүүлээх-үтүө санаалаах, сиэри тутууар буоллабына, күрүөтэ бөбө буолар. Күрүө кэбирээтэбинэ күрүө иһигэр куһабан санаа киирэр.**
- **"Дом!" диэн тыл - Айыы тыла. Алгыска "Дом!" диэхтээх."Дом!"диэтэххэ, санаабыт санаа туолар. "Дом!"диэбит тылгын кэһиэ суохтааххын.**
- **"Кый!"диэн тыл куһабаны кыйдыыр тыл буолар. Куһабаны санаатаххына, көрдөххүнэ үстэ "Кый!" диэхтээххин.**
- **«Айыы оҕото» иитэр - өйдөтөр үлэни саастарынан, алын кылаас оҕолорун майгыларын учуоттаан, кылаастарынан маннык хайысхаларынан араардым.**

1 кылаас – «Дьонун киһи»

Бу сааһыгар оҕо истигэн буолар. Кинини хайҕаан, сэмэлээн бэрээдэги тутуохха сөп. Бу сааһыттан оҕо буруйу, куһаҕаны оңордоҕуна кэмсинэр буолан барар. Ону – маны толкуйдаан саныыр буолар.

-Кэтэр таңас: сэргэхтик, ыраастык, таба таңныахтааххын.

-Киһи сыһа халты таңна сылдыарын көрөн баран эппэт аһыы.

-Атах таңаһын быата сөллө сылдыара түктэри.

-Тимэх сөллө сылдыара аһыы.

-Кирдээх ис таңаһы мээһэ быраҕар аһыы.

-Сарсыарданы корсүһүү:

-Сарсыарда ороңо тарайа сытар түктэри.

-Хаңас атаһынан турар аһыы.

-Утуйар таңаһы хомуйбакка хаалларар аһыы.

-Сарсыарда туран баран сууммат аһыы.

- Аһыыр ас туһунан:
- Айыы аһын аһаа.
- Аһы тобохтуур түктэри.
- Уоран,көңөнөн аһыыр аһыы.
- Аһыы олорон этиһэр аһыы.
- Аһаан баран уоһу соттубакка таһырдыа таһсар аһыы.
- Иһити хомуйарга быраһаттанар,тыаһыыр аһыы.
- Кирдээх иһити түүн хаалларар аһыы.
- Үрүн Айыы этиитэ.
- Сиэри олохтооһуна. Сиэри тутуспат аһыы.
- Киһи оноруо суохтааҕа - аһыы, түктэри.
- Айыы суолу-сиэри тутуһар буоллаһына олоһо тутсар.
- Киһи куттаах. Кута сүттэһинэ-иччитэх дьииһэ тэннээх.
- Киһи сүрдээх. Сүр куту тыынныыр күүс буолар.

2 кылаас "Туһа киһи"

Аһыс саастаах оҕо сүрдээх актыыбынай. Үчүгэй, куһаҥан диэн толкуйдуур дьобура күүһүрэр. Үчүгэйгэ тардыбар, табаарыстарыттан хаалсыан баһарбат. Учууталыгар, төрөппүттэригэр көмөлөһө сатыыр буолар.

Ытыллар үлэ сүрүн тиэмэлэрэ:

- Айылҕа - киһи бэйэтэ.
- Айылҕа Айыыта - Иэйиэхсит. Иэйиэхсит түстэбинэ от- мас үүнэр. Иэйиэхсиги убаастаа, уйгу олохсуйар.
- Оту - маһы алдьатар аһыы.
- Сири быртаһыыр аһыы.
- Тыһнар тыһнааһы харыстаа.
- Тыңырахтаах көтөрү өлөрөр аһыы.
- Чыычааһы өлөрөр аһыы.
- Ообуйу өлөрөр аһыы.
- Суобуну кырбыыр аһыы.
- Тыа Айыыта - Байанай. Тыаһа, айылҕаһа сылдьан уоту аһаппат аһыы.

Суоьуну кырбыыр аньыы.

Тыа Айыыта - Байанай. Тыа5а, айыл5а5а сылдьан уоту аһаппат аньыы.

Булт унуо5ун мээнэ быра5ар аньыы.

Мас которун уйатын алдьатар аньыы.

Кирдээх киһи балыктыы кириэ суохтаах. Ууну быртахтыыр аньыы.

Мин айыл5а о5отобун. Айыл5а5а буортуну оңордохпуна ол эмиэ миэхэ бэйэбэр дьайыылаах буолар.

Сиэри олохтооһуна. Сиэри тутуспат аньыы.

Киһи оноруо суохтааҕа - аньыы, түктэри.

Айыы суолу-сиэри тутуһар буолла5ына оло5о тупсар.

Киһи куттаах. Кута сүттэ5инэ-иччитэх дьиэ5э тэннээх.

Киһи сүрдээх. Сүр куту тыынныыр күүс буолар.

3 кылаас "Майгы киьи"

То5ус саастаах о5о интэриэбэ кэңиир, өйө - санаата сэргэхтик саңаны ылынар. Туспа санаалаах, толкуйдаах буолар. Саамай тардыһара табаарыстара. Мө5үллэрин сытыытык ылынар, санаата түргэнник түһэр. Сыһатын көннөрө сатыырга дьулуһар.

Ытыллар үлэ сүрүн тиэмэлэрэ:

- Майгы туһунан. Иэйиэхситэ тэйэр. Куһа5ан майгылаах киһи үчүгэйдик олорбот.
- Киэң кө5үс - үчүгэй майгылаах киһи.
- Эйэ5эс буолуу - киһиэхэ куһа5аны ба5арбат. Куһа5аны оңорбут киһи сыһатын бырастыы гынар.
- Биир тыллаах - үчүгэй майгылаах киһи.
- Харысталлаах буолуу - киһи киһиэхэ көмөлөһүөхтээх.
- Киһиэхэ куһа5аны ба5арар аньыы.
- Киһиргиир аньыы.
- Ымсыы буолар аньыы.
- Киһи итэ5эһин күлүү гынар аньыы.
- Сэтэриир аньыы.
- Куһа5ан тылы саңарар аньыы.

- Уорар аньыы.
- Сымыйалыыр аньыы.
- Киһи киэнигэр ымсыырар аньыы, бэйэ5эр туох да суох буолуо.
- Алдьархайга тубэспити быыһаабат далай аньыы.
- Киһи куһа5ан майгытын – кэмэлдьитин «кыдьык», «хара дьай» диэн тыллары туттар, сиргэнэр буолуу
- Киһилии киһи буол. Киһи аньыыны оңоруо суохтаах.

4 кылаас. "Туруу киһи."

Уон саастаах оҕо күннээҕи кыһалбатынан, үөрүүтүнэн олорор. Дьону кытта тапсар. Төрөппүттэрин көмүскэхэ саныыр. Кыһырбытын түргэнник аһардар. Табаарыстарын кытта алтыһарын сөбүлүүр. Үөрэххэр кыһаллар, уруогун бэйэтэ аахтар. Үчүгэйдик үөрэнэргэ дьулуһар. Куһаҕан сыанаттан хомойор. Көһнөрөргө дьаныһар. Төрөппүттэригэр көмөлөһөр. Сөбүлээн толорор үлэлээх, дьарыктаах буолар.

Ытыллар үлэ сүрүн тиэмэлэрэ:

- Үлэ, идэ туһунан.
- Үлэни сирэр аһыы.
- Көтүмэх буолар түктэри.
- Тарбах таһынан үлэлиир аһыы.
- Малы - салы оннугар уурбат аһыы.
- Уйгуну олохсут. Киһи үлэлээн уйгуну олохсутар. Онон үлэ диэн Аһыы.

- Үөрэхтээх буолуу. Тирэхтээх киһи бэйэтигэр эрэллээх буолар.
- Имигэс киһи ыарахаттары тулуйар.
- Күүстээх киһи ыарахантан чаһыйбат.
- Тулуурдаах киһи киэң көһүстээх.
- Толкуйдуур киһи үөрэппитинээһэр элбэһи билэр.
- Оттомноох киһи барытын өйдүү сылдьар.
- Үөрэхтээх киһи үөрэммэтэх киһини мэлдьи хотор.

Түмүк

Сахалар итэбэлбит - Айыы үөрэбэ. Ону билигин оолорбутугар кыра саастарыттан үөрэтии, өйдөтүү, иңэрии, ыччаттарбытын иити, тарбатыы сүрүн сыалбыт – сорукупт буолар.

Сиэрдээх- майгылаах буолууга иити - билиңи «балысханнаах» үйэбэ олус наадалаах иитэр, өйдөтөр, сайыннарар олук буолар. Оскуолаба иити үлэтигэр дьяныардаах үлэ тиңигин быспакка ытыллар. Ол да буоллар билиңи үйэ көйгө өрүттэрэ улаатан эрэр оо өйүгэр – санаатыгар кунабан, буортулаах дьяйыыны оңороллор. Айыы итэбэллэрин оооо кыра сааһыттан иңэрдэххэ, оо харысхаллаах, сахалыы өйдөөх – санаалаах, ыраас дууһалаах, амарах, аһыныгас, тобуллабас, үтүөнү - мөкүнү араарар, олох ыарахаттарын көрсөргө бэлэмнээх буола улаатар.